

DOI:10.26104/NTIK.2023.84.48.072

Анапияева А.А.

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ НЕОЛОГИЗМ-МЕТЕОРЛОР

Анапияева А.А.

НЕОЛОГИЗМЫ-МЕТЕОРЫ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

А. Анапияева

METEOR-NEOLOGISMS IN THE KYRGYZ LANGUAGE

УДК: 81:811.512.154

Жаңы лексикалык каражаттар, биринчи кезекте, тилдин өзүнүн негизи болгон сөздөрдүн базасында жаралса, экинчиден, башка тилдерден кабыл алынган даяр лексикалык каражаттардын эсебинен да толукталып турат. Буга мисал катары орус тилинен жана ал аркылуу башка тилдерден кирген көптөгөн жаңы сөз байлыктарын келтирүүгө болот. Неологизмдер медиа, интернет жана оозеки сөздөр аркылуу популярдуу болушу мүмкүн, анын ичинде академиялык дискурс көптөгөн тармактарда өзгөчө жаргонду колдонуу менен белгилүү жана көбүнчө тилдин кабыл алынган бөлүгү болуп калат. Башка учурларда, алар пайда болгондой эле тез эле колдонуудан чыгып калышат. Неологизм тилдин бир бөлүгү катары сакталып калабы же жокпу, көптөгөн факторлордон көз каранды, эң негизгиси коомчулуктун кабыл алуусу. Адатта, сөз башка сөздөргө окшобосо, популярдуу болуп калат. Сөз же сөз айкашы «жаңы» болбой калганда, бул неологизм болбой калат. Бирок, неологизмдер ондогон жылдар бою эски «болуп калышы мүмкүн. Ал эми тилибизде айрым жаңы сөздөр жылт этип кирип, метеор сыяктуу бат эле колдонулбай жалп этип өчүп калышы мүмкүн. Бул макалада мына ушул неологизм-метеорлор тууралуу кеп козголот. Алардын ар бири гезит беттеринде жана массалык маалымат каражаттарында чагылдырылгандыгы, факты-материалдар менен тастыкталат.

Негизги сөздөр: неологизмдер, метеорлор, кыргыз тили, жаңы лексикалык каражаттар, сөздүк кор, башка тилдер, коомдук турмуш, зарылчылык.

Новые лексические средства создаются, во-первых, на базе слов, являющихся основой самого языка, а во-вторых, пополняются и за счет готовых лексических средств, заимствованных из других языков. В качестве примера можно привести множество новых словарных запасов, поступивших из русского языка, а через него и из других языков. Неологизмы могут быть популярны в средствах массовой информации, в интернете и из уст в уста, в том числе академический дискурс, известный во многих областях использованием специфического жаргона и часто становится общепринятой частью языка. В других случаях они выходят из употребления так же быстро, как и появляются. Сохранится ли неологизм как часть языка или нет, зависит от многих факторов, наиболее важным из которых является общественное признание. Слово обычно становится популярным, если оно не похоже на другие слова. Когда слово или фраза больше не являются «новыми», это больше не неологизм. Однако неологизмы могут оставаться «старыми» десятилетиями. А некоторые новые слова в нашем языке могут исчезнуть и исчезнуть из употребления так же быстро, как метеор. В этой статье речь пойдет об этом неологизме-метеорах. Тот факт, что каждый из них освещается на страницах газет и в средствах массовой информации, подтверждается фактическими материалами.

Ключевые слова: неологизмы, метеоры, кыргызский

язык, новые лексические средства, словарный запас, другие языки, общественная жизнь, необходимость.

New lexical tools are created, firstly, on the basis of words that are the basis of the language itself, and secondly, they are replenished at the expense of ready-made lexical tools borrowed from other languages. As an example, we can cite a lot of new vocabulary that came from the Russian language, and through it from other languages. Neologisms can be popular in the media, on the Internet, and by word of mouth, including academic discourse, known in many fields for using specific jargon and often becoming a commonly accepted part of the language. In other cases, they go out of use as quickly as they appear. Whether neologism will remain as part of the language or not depends on many factors, the most important of which is public recognition. A word usually becomes popular if it doesn't look like other words. When a word or phrase is no longer «new», it is no longer a neologism. However, neologisms can remain «old» for decades. And some new words in our language can flare up and disappear from use as quickly as a meteor. In this article we will talk about this neologism-meteors. The fact that each of them is covered on the pages of newspapers and in the media is confirmed by factual materials.

Key words: neologisms, meteors, Kyrgyz language, new lexical means, vocabulary, other languages, social life, necessity.

Жалпыбызга жакшы маалым, өткөн кылымдын 70-80-жылдарында илимий-техникалык революция деген атты алган илим менен техникадагы өзгөрүштөр, өсүп-өнүгүүлөр, 80-жылдардын акырындагы кайра куруу саясатына байланыштуу коомдо, коомдук аңсезимде, экономикада болгон өзгөрүүлөр, акырында 90-жылдарда коомдук системанын түп-тамырынан бери өзгөрүшү, буларга байланыштуу көркөм ой жүгүртүү процессинде болуп жаткан өзгөрүүлөр тилибизде жаңы сөздөрдүн (неологизмдердин) өзүнчө бир ааламын жаратты. Жаңы сөздөр, колдон келсе, токтоосуз катталып, иретке келтирилиши, илимий айламага түшүп, учурдагы жагдай-шартка ылайык териштирилиши, өзүнчө маалымдама мүнөзүндөбү, же сөздүкчө кейпиндеги жарыкка чыгарылышы өтө зарыл, болбосо оозеки сүйлөшүү кебиндеби, илимдеби же маданиятабы, айтор, коомубузда чар-жайыттык орун алып, өз ара пикир алышуу, түшүнүшүү түйшүктү жаратпай койбойт, мунун чет-бучкагын азыр өзүбүз да баштан кечирип жатабыз. Экинчиден, жаңы сөздөргө байланыштуу тил теориясына тиешелүү бир-бири менен өтө чырмалышкан бир нече олуттуу маселелер бар. Жаңы сөздөр, өзгөчө кийинки учурдагыдай күр пайда болуп жаткан жаңы сөздөр тилибиздин

бүтүндөй лексика-семантикалык системасына зор таасир этпей койбойт, дааналап айтканда, лексикалык системага бир эле жаңы сөздүн кошулушу – бул лексикабыздагы башка көптөгөн сөздөрдү семантикалык жылышка дуушар кылат. Дал ушул семантикалык жылыш көңүл чордонунда турууга тийиш, анткени бул суроонун туура териштирилиши тилдин өнүгүү мыйзам-ченемин тактоого, бул аркылуу аталган проблеманы теориялык жактан байытууга өз үлүшүн кошору шексиз. Дагы бир маселе: бүгүн анча элес алынбаганы менен, бүгүнкү жаңы сөз эртең эле тарыхка айланат, өзүнчө тагдырга дуушар болот, адам тагдыры сымал эле сөздүн тарыхын билүүгө да биз мажбур болуп калабыз: бул сөз качан пайда болгон, кимдер тарабынан жаралган, адегенде кандай маанини туюндурган, кандай өзгөрүүлөргө учураган-ушул өңдүү сөздүн, кенири алганда, тилдин өнүгүү, сөздөрдүн теги, төркүн-төсү теориясына байланыштуу көптөгөн суроолор жаралат. Жаңы сөздү ошол жаңы чагында кармап, териштирүү жүргүзүп калбасак, жогорудагы суроолордун көбүнө кийин биз жооп бере албай калабыз, же туура эмес жооп берүү менен гана чектелебиз.

Жаңы сөздөрдүн баары эле тилибиздин ички мүмкүнчүлүктөрү, каражаттары аркылуу эле жасала бербестиги, атүгүл кыргыз тилиндеги кийинки мезгилдерде пайда болгон жаңы сөздөрдүн көбү сырттан, башка тилдерден, даяр түрдө кирип жаткандыгы белгилүү. Айталы, сырттан келген сөздөрдү жерип кереги жок, аларды ошол кейпинде кабыл ала бериш керек, аларды кут катары караш керек деген көз карашты тилчи Ч. Жумагулов, котормочу М. Төлөмүшевдер таасын белгилешкен. Албетте, өзүбүздүн тилибизде эч кандай мүмкүнчүлүк жок болсо, биз даярды кабыл аларыбыз бышык дечи, бирок тилибиздин күү-ыргагы тууралуу ойлоноууга, түйшөлүүгө да мезгил жеттиби деп ойлойбуз. Жаңы сөздөр, сөз тизмектери, структуралык түзүлүштөр тилибиздин кыргыздык күү-ыргагына кандай таасир этип жатат, ушул кейп менен жүрүп отурсак, тилибиз бара-бара, билинип-билинбей кыргыздык күү-ыргактан ажырап калбайбы, ал эми бул болсо кыргыз тилинин өз ыктыяры менен жутулуп кетиши болбойбу – жаңы сөздөрдү териштирүүдө мына ушул суроолор да бүгүнкү күндө курч бойдон калууда.

Үчүнчүдөн, жаңы сөздөрдүн колдонуу аймагы, башка сөздөр менен айкашуу мүмкүнчүлүгү, булардын эреже-нормалары деген өңдүү маселелер түбү барып кеп маданиятына, кептин практикалык стилистикасына такалат, тагыраак айтканда, бул маселелердин атайын жана ар тараптуу териштирилиши кеп маданияты менен практикалык стилистикабыздын жөнгө салынышына зор үлүш кошот. Айтор, жаңы сөздөрдү иликтөө бүгүнкү күндө практикалык да, илимий да чоң муктаждык жана зарылдык болуп турат, атүгүл анын айрым жактары улут тагдырына тикеден-тике

таасир этерин да танууга болбойт. Тилди өнүктүрүү коомдун өнүгүшүнө, инновацияларды киргизүүгө, илимий-техникалык прогресске, саясаттагы жана экономикадагы өзгөрүүлөргө түздөн-түз көз каранды. Жашоонун ар кандай чөйрөлөрүнүн өзгөрүү темпи канчалык жогору болсо, тил ошончолук тезирээк модернизацияланып, жаңы сөздөр кошулуп, аны динамикалуу кылат.

Неологизмдер сөзгө же текстке белгилүү бир маани берүү, мурда болбогон кубулуштарды, түшүнүктөрдү белгилөө, көркөм эффектке жетүү үчүн колдонулат же «мода» катары колдонулат: азыркы жаштардын тили алар менен толуп кеткендиктен, улгайган адам өспүрүмдөр менен баарлашканда эмне жөнүндө экенин дароо түшүнбөйт.

Кыргыз лексикасынын байышында башка тилдерден кабыл алынган жеке, айрым сөздөрдүн, татаал сөздөрдүн тийгизген таасири абдан зор [9, 23-б.]. Бирок жаңы сөздөрдүн, сөз тизмектеринин кабыл алынышы белгилүү мезгилдерди гана камтыйт.

1980-жылдардын экинчи жарымынан кийинки коомдук турмуштагы процесс кыргыз тилинин лексикасынын өнүгүшүндө зор таасир этти. Айрыкча Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүккө ээ болушу жана жаңы коомдук экономикалык түзүлүшкө багыт алышы кыргыз тилинин лексикасында жаңы сөздөрдүн пайда болушуна шарт түздү.

Кыргыз Республикасы өзүнчө суверендүү мамлекет болуу менен бирге көптөгөн башка өлкөлөр менен саясий-экономикалык карым-катыш жүргүзө баштады. Ошондуктан алардын айрым сөздөрү неологизм катары биздин тилге кирди.

Кыргызстанда дипломатиялык элчиликтер ачыла баштады. Бишкекте эң биринчилерден болуп, түрк эчилиги ачылды. 1992-ж. апрель айында Кыргызстанга Түркиянын мурунку премьер-министри Сулейман Демирель келет. Көптөгөн макулдашууларга жана ошондой эле түрк телевидениесинин программасын Кыргызстанга киргизүү жөнүндө макулдашууга кол коет. Ошо учурда мезгилдүү басма сөз беттерине айрым түрк сөздөрү неологизм катары колдонулат. Мисалы: **учак (самолет), башбакан (премьер-министр) ж.б.**

Ошондой эле 1991-жылы 22-январда Кыргызстандын борбору Бишкек шаарында Кыргызстандын 1-курултайы болуп өтөт. Анын делегаттары болуп бүткүл дүйнө жүзүндөгү кыргыз диаспорасына тиешелүү өкүлдөр катышкан. Курултайдын делегаттарынын бири болуп, Кытай Эл Республикасынан белгилүү манасчы Жусуп Мамай келет. Анын курултайда сүйлөгөн сөзүндө **үналгы (радио), сыналгы (телевизор)** деген сыяктуу сөздөр кездешет. Бул сөздөр да биздин тилибизде неологизм катары айрым мезгилдүү басма сөз беттеринде, телевидениеде белгилүү гана убакыт колдонулду. Мисалы: *Германия Мюнхен*

калаасындагы кыргыз тилиндеги «Азаттык» үналгысы сиздер үчүн [7].

Демек, неологизмдер метеорлор сыяктуу болушары да шексиз [1, 40-б.]. Тилде пайда болуп, аз гана убакыт ичинде неологизм болуудан калып калышат. Анткени ар кандай сөз, сөзүнүн пайда болушунун, колдонулушунун алгачкы мезгилдеринде, жаңы экендиги ошол тилде сүйлөгөн коллектив үчүн сезилип турган учурларда гана неологизм болот [2, 13-б.].

Неологизм – метеорлор саны жагынан өтө сейрек кездешет. 80-жылдардын экинчи жарымындагы метеор-неологизмдерге төмөнкү мисалдарды киргизсек болот: премьер-министр (баибакан), үналгы (радио), сыналгы (телевизор), минбар (кафедра) амалий (практика), амалияттык (практикалык), аңыт (аспект), назарий (теория), вазир (министр), зыялы (интеллигент, интеллигенция), ишинаама (стаж), мала (квартал), макам (статус), оодандык (райондук), увазирлик (министрлик), тыңшоор (трубка), теледидар (телевидение, теле берүү), тароо (глава), сөлөкөт фильм (мультифильм), жатырым (инвестиция) демзаман, аларман, сатарман, жатарман, арабстан, аталмаң, аттешеси, демдиктатура, демтоптун, неоманкурт, дискор, малсаак ж.б. [10].

Минбар [кафедра, трибуна]. Көпчүлүк алдында сүйлөөчү адамдардын алдына кагаздарын коюуга ылайыкталган, секиге орнотулган жөлөнгүч жасалга [3, 58-б.]: «Мына, мен турган **минбарга** чыкса эле, орусча сайран кирчүлөр айласы жок кыргызчага өттү, көбү орусча сүйлөгөндөн биротоло баш тартты» [5].

Амалият [практика]. 1. Адамдардын объективдүү дүйнөнү өздөштүрүүдөгү жана кайра түзүүдөгү ишмердигинин жыйындысы; адамзат коомунун жана таанып билүүсүнүн жалпы негизи. 2. Кандайдыр бир ишти амалга жашыруунун жолдору, ыкмалары. 3. Алынган билимди, теорияны иш жүзүнө ашырган, бекемдеген көнүгүү, тажрыйба: «Окутуу жараянында деле жандуу кабыл алуу, абстракттуу ой жүгүртүү жана илимий тыянакты **амалиятта** текшерүү баскычтары бар.

Амалияттык [практикалык]. 1. Амалиятка тиешеси бар. 2. Амалиятка керектүү ык, машыгууга ээ кылуучу: «Алардын басымдуу көпчүлүгү ушул күнгө чейин өзүнүн **назарияттык жана амалияттык** маанисин жогото элек» [5].

Базарбап. Базарда өтүүгө ылайык, базар көтөрө турган. «Болбосо, **базарбап** же базар көтөрөр өндүрүштүк продукция менен тиричилик товары канча?» [6].

Баргек. Жогору баалануучу, мыкты баалуу: «... өз доорунун көркөм документи болуу менен ал кылым аралап, кийинки муундардын да табитине тараза шам жакчу **баргек** чыгарма [5].

Вазир [министр]. Министрликти башкаруучу өкмөт мүчөсү: «Ельцин дайындаган ички иштер **вазири**

Ваха Ибрагимов РСФСРдин президентинин жарлыгын аткаруудан баш тартат [6].

Жатырым [инвестиция] экон. Өлкө ичинде жана чет өлкөдө киреше алып келүүчү экономиканын тармактарына узак мөөнөткө сарпталуучу капитал: «Түркиянын Москвадагы элчиси Волкан Вурал Германиядагы түрк бизнесмендеринин Орто Азиядагы түрк республикаларына **жатырым** жасоого чакырды [5]; Ошо жакка **инвестициялар** жасайм дегендерге ар жактан жардам беребиз [4]; Чет элдик **инвестицияларды** тартыш керек болот [6].

Сыналгы [телевизор]. Теле берүүлөрдү кабыл алып көрсөтүүчү аппарат: **Сыналгынын** программасына көз сала жүрүңүздөр, андан ар бир бейшембиде өткөрүлө турган түз эфирдин темасын билесиздер [4]

Үн алгыдан, сын алгыдан, гезиттен,

Ырларыңды окуп, далай эшипкем.

Жаман өнөр болбойт эле улантсаң,

Жакшы болбойт катарынан кечиккен [5].

Сөлөкөтфильм [мультифильм]. Атайын даярдалган сүрөттөрдүн же куурчактардын ырааттуу кыймылын тартуу менен түзүлгөн кино өнөрү: «Толубай жөнүндө ... легенданын негизинде **сөлөкөт [мульти]** жана **диафильм тартылды**» [6].

Оодан [район]. Дубандын [облустун] курамындагы акимдик-аймактык биримдик: «Аксы **ооданынын** акими Арыстанбаев мырза **дубандын** чоңооруна «чукул абал киргизип бергиле» дегенчиликке барыптыр; 19-январга карата районго карата жалпы суммасы 12 млн 25 миң 161 сомдук баалуулуктагы көөнө [гуманитардык] жардам келип түшкөн [5].

Зыялы [интеллигент, интеллигенция]. 1. Илимдин, техниканын жана маданияттын ар түрдүү тармактары боюнча атайын билими бар, акыл эмгегин кесип кылган коомдун социалдык катмары. 2. Зыялы катмарына таандык адам: «Кыргыз **зыялыларынын** өзүнчө бир катмары сизден таалим тарбия алды окшойт [10]; Жаши **зыялылар** коомду түзүүгө жакындан жардам беришип, анын жаралышына чечкиндүү салым кошушту [7].

Кудайберген Жуманазаров «**Чаңырык**» деген ырында «аларман», «сатарман», «иштерман», «жатарман» «аталмаң» «арабстан» деген неологизмдерин жараткан:

Алармандан базарда **сатарман** көп,

Иштермандан иштебей **жатарман** көп.

Бир-биринен жулунуп сөз талашкан,

Куру чечен партия **аталмаң** көп...

Деген бирөө табылбайт арабыздан,

Андан көрө куй дешип арагыңдан

Түмөн байлык тигине Түркияда,

Анык бейиш турбайбы **Арабстан!**. [5]

Демзаман – демократиялуу заман. Эгемендүүлүк заманы.

Мисалы: Бирок, **демзамандын** бийлик ээлери

«Кызыл Дөбө» мектебинин мурдагы директири Гүлзина Сатарованы дайындап салды [5].

Атгеше – элчи.

Мисалы: *Маданият жана илим боюнча Мексиканын Россиядагы аттешеси Сарина Мартинес Борресен менен маек* [5].

Демдиктатура – Демократиялуу диктатура. Үстөмдүк кылуучу таптын күчүнө таянган, эч бир чектелбеген эгемендүү мамлекеттик бийлик.

Мисалы: *Токсонунчу жылы партия өзү баштаган реформаны колдон жулуп алып демократтар демдиктатураны орнотту* [5].

Демтоп – Демократиялуу топ. Иши, милдети боюнча өз ара биргелешкен, чогуу аракетте болушкан эгемендүү адамдар.

Мисалы: *Кандайдыр белгисиз себептер менен бийлик бөлүштүрүүгө парламенттик демтоптун теңтөрагаларынын бири Р. Абдысаматова гана катышпай, саясаттан биротоло баш тартты* [5].

Неомаңкурт – Бүгүнкү күндөгү өзү ким, эли-жеринин тарыхын билбеген, жети атасын билбеген, өткөнүн унуткан, бүгүнкү күн менен жашаган өлүк, намыссыз адам.

Мисалы: *Ушунун баарын унутуп койсок – бул биздин маңкурттугубуз. Демек, эртеңин эстен чыгарганды неомаңкурт дештен бөлөк сөз табылбайт* [5].

Жогорудагы келтирилген мисалдардагы **зыялы,**

башибакан, мөмөр, назарий, үналгы, сыналгы, оодан, оодандык, аларман, иштерман, жатарман, сатарман, аталмаң, демзаман, демтоп, неомаңкурт ж.б.у.с. неологизмдер тилибизде белгилүү убакыт гана жашап, элдин күнүмдүк кеби кабыл албагандыктан, бат эле неологизм болуудан калып, метеор – неологизмге айланган.

Жыйынтыктай келгенде, кыргыз лексикасынын байышында неологизмдердин, неологизм-метеорлордун да зор мааниси бар экендиги чындык.

Адабияттар:

1. Брагина А.А. Слово и время [Текст] / А.А. Брагина. // Русский язык за рубежом. - 1978.- №1.- С. 40-41.
2. Добродомов И.Г. Новая одежда старых слов [Текст] / И.Г. Добродомов. // Русская речь. - 1972. - №2. - С. 67-72.
3. Карасаев Х.К. Өздөштүрүлгөн сөздөр [Текст] / Х.К. Карасаев. – Фрунзе: КСЭ, 1986. – 243-б.
4. Заман Кыргызстан гезити, 1997. - №10.
5. Кыргызстан маданияты гезити, №12, №14, №22
6. Кыргыз руху гезити, 1992. - №8.
7. Кыргыз туусу гезити, 1991. - №5.
8. Котелова Н.З. Первый опыт лексикографического описания русских неологизмов [Текст] / Н.З. Котелова // Новые слова и словари новых слов. –Л., 1978. - С. 5-27.
9. Мамытов Ж. Кыргыз тилиндеги неологизмдер. (Лексика-семантикалык жана грамматикалык жолдор менен жасалышы) [Текст]. / Ж.Мамытов. – Фрунзе: Мектеп, 1966. – 63-б.
10. Эркин тоо гезити, 1992. - №1
11. <https://arch.kyrlibnet.kg/uploads/IGUANAPIAEVA2013.pdf>